

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МЕЦЕНАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ РЯБУШИНСЬКОГО В КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглянуто благодійну та меценатську діяльність Миколи Рябушинського та його роль у культурному розвитку Росії (кінець ХІХ — початок ХХ століття). Особливу увагу приділено меценатській діяльності у формуванні світових мистецьких колекцій та у виставковій діяльності Росії.

Ключові слова: мистецтво, колекціонер, меценатство, колекції, мистецькі зібрання, пам'ятники старовини.

В статье рассмотрено благотворительную и меценатскую деятельность Николая Рябушинского и его роль в культурном развитии России (конец ХІХ – начало ХХ века). Особое внимание уделено меценатской деятельности в формировании мировых художественных коллекций и в выставочной деятельности России.

Ключевые слова: искусство, коллекционер, меценатство, коллекции, художественные собрания, памятники старины.

Charitable and patronage activity of Mykola Riabushynskiy and his role in the cultural development of Russia (late ХІХ – early ХХ century) were studied. Particular attention was paid to the patronage activity's influence on shaping the world art collections and exhibition occupation in Russia.

Key words: art, collector, patronage, collections, art collections, old relics.

У зв'язку із змінами, що сталися на рубежі століть в економічному і духовному житті суспільства, приватна благодійність і меценатство знову стали актуальними в культурному розвитку сучасної Росії. Важливу роль у відродженні меценатства на рубежі ХХ – ХХІ століть зіграли традиції, закладені в кінці ХІХ – на початку ХХ століття меценатами «Золотого століття» російської благодійності Третьяковим, Морозовим, Щукіним, Солдатенковим, Мамонтовими, Бахрушиним та іншими російськими купцями, фабрикантами, банкірами і підприємцями.

За останні двадцять років в історіографії активізувалося вивчення меценатської діяльності в Росії. Особливості меценатства в російській культурі досліджували Н.Г. Думова [2], А. Аронов [5], П.А. Буришкін [3], Н.А. Боханов [6], Я.П. Тарасенко [4] приділяючи увагу, головним чином, аналізу діяльності колекціонерів та меценатів Росії другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Дослідження діяльності московських меценатів здійснив Олександр Ліньков. У своїх роботах він розглядав історію козацтва, російський «срібний вік», зібрав унікальні архівні матеріали по персоналіях більш ніж двох тисяч людей, які внесли великий вклад у розвиток російської культури. Особливу

увагу приділив російським меценатам та колекціонерам: Саві Морозову, Сергію Щукіну, Павлу Третьякову, Миколі Рябушинському та ще ста московським меценатам та колекціонерам, які багато зробили для Москви та розвитку російської культури [1].

Павло Афанасійович Буришкін до революції був відомим промисловцем, членом ради газети П.П. Рябушинського «Ранок Росії» та замісником московського міського голови. Це дало йому унікальну можливість написати коротку історію московського купецтва «не з боку, а зсередини». У цій роботі викладається історія 38 найвідоміших купецьких родин Москви і йде мова про соціальну та благодійну діяльність суспільства [3].

Мені довелося бути свідком, – писав П.А. Буришкін, – і учасником життя торгово-промислової Москви у самі відповідальні роки: з 1912 по 1918. Свідком я був і раніше, по суті кажучи, з тих пір, як себе пам'ятаю, а з 1904 року я вже міг систематично стежити за московським громадським життям...[3].

Мета даної статті – дослідити особливості меценатської діяльності Н. Рябушинського та його вплив на культурний розвиток Росії кінця XIX – початку XX століття.

Феномен меценатства в культурному розвитку Росії має давню історію та багатий яскравими прикладами, що дозволяє виявити очевидну спадкоємність добрих діянь, витоки і тенденції російського меценатства. Союз підприємництва та благодійності переконливо простежується на прикладі багатьох відомих купецьких династій.

Сім'я Рябушинських була добре відомою в Москві. До двадцятип'ятирічного ювілею «Товариства мануфактур П.М. Рябушинського з сім'ями» було випущено спеціальне ювілейне видання – складений Товариством «короткий нарис його діяльності в історичному зв'язку трьох поколінь, безперервно створювали нашу торгово-промислову справу». Книга називалася «Торгова і промислова справа Рябушинських» і була віддрукована на прекрасному папері, забезпечена безліччю фотографій. У ній докладно розповідалася історія сходження потужного клану московських капіталістичних магнатів.

Так, у другій половині XV століття преподобний Пафнутій заснував чернечу обитель в мальовничій місцевості на березі річки Протва, в трьох верстах від Боровська. Царі, які були прихильними до Пафнутьєвського монастиря щедро дарували йому села, пустки, угіддя. Звідусіль стікалися до монастиря прочани, осідали на оточуючих його землях, населяли розміщені навколо його стін слободи – Висоцьку, Рощинську і Ребушинську. Після смерті Петра I управління земельними володіннями монастирів було передано у відання заснованої при Синоді колегії економії, і згодом селяни, які жили на монастирських землях (що перейшли в 1767 р. за указом Катерини II у власність держави), стали називатися «економічними». З економічних селян Ребушинської слободи і вели свій рід брати Рябушинських. Прапрадід Денис Кондратьєв служив у господарстві Пафнутьєвського монастиря склярем. Сина його Якова називали «скляр». Прізвище Ребушинські існувало в слободі і на початку XX століття, і всі його носії були нащадками двох старших синів

Якова. Малий земельний наділ, отриманий після передачі монастирських володінь державі, не давав можливості утримувати подальше зростання сім'ї (у Якова було семеро дітей). Сам Яків зі старшими синами заробляв різьбленням по дереву, а дружина його Євдокія – дрібною торгівлею (вона скуповувала по селах зв'язані бабами панчохи і перепродувала їх у Боровському). Два молодших сина ще хлопчиками були віддані в торгівлю. Тоді найменшому в сім'ї Михайлу було 12 років. А вже через чотири роки, у 1802 р., він записався у третю гільдію московського купецтва і почав самостійне торговельну діяльність у полотняних рядах Гостинного двору.

Михайло Яковлев отримав у 1820 р. у магістрату дозвіл іменуватися Ребушинським (за місцем народження). З роками це прізвище змінилася на Рябушинський, але Михайло Якович до останніх днів підписувався по-старому – з буквою «е».

Михайло ще з дитинства багато працював. Цілий день він проводив у головному торговому московському центрі, де можна було купити все – від швейної нитки до перлів і діамантів, від склянки квасу до модного фрака, від записної книжки до соболиної шуби. Лавки не опалювалися, світла в них, окрім денного, не було, навіть свічки не запалювали – боялися пожежі. У морозні зими в крамницях була така холоднеча, що чорнило в чорнильницях зверталося в чорний лід. Купці сиділи у важких довгих до підлоги шубах, підперезані для тепла поясами. Харчувалися тут же, біля своїх крамниць. Їжу купували у рознощиків. На головах, в довгих лотках, накритих теплими ковдрами, вони розносили гарячі млинці, кишки з гречаною кашею, смажену телятину, шинку. Голосно та на різні голоси викрикували назви своїх страв. Роздавали їжу на блюдцях, де замість вилок лежали застругані тріски. Через годину рознощики поверталися, збирали кожен свої страви. Чай пили з величезних мідних чайників, гріючи стаканами замерзлі пальці [2, 189].

І так день за днем довгі роки. У 1824 р. Рябушинський взявся за самостійну торгівлю, пішовши з посади прикажчика. Ще через п'ять років, підкопивши капіталець, він зміг придбати для своєї сім'ї будинок з великим садом і двором у Замоскворіччі, в Голутвінському провулку. А в 1844 р., після смерті купця Сорокованова, відкупив у спадкоємців за тисячу рублів крамницю.

Онуки видали в 1913 р. книгу «Торгова і промислова справа Рябушинських», в якій так пояснювали успіхи діда на комерційному поприщі: «Михайло Якович належав до невеликого поки прошарку людей, для яких не влада, слава і гроші є метою життя, а справа, яку вони взялися вести. Він належав до того типу людей, який в Західній Європі створив буржуазію. У нас, як у країні ще малокультурній, що володіє меншим числом творчих сил в області матеріального блага, цей тип найбільш часто зустрічається у селі в вигляді «господарського мужика» ... Таким «господарським мужиком» і був М.Я. Рябушинський в галузі торгівлі».

Завзято, крок за кроком, прагнучи до наміченої мети, збирав він багатство. Ні в чому не міняв скромний спосіб життя сім'ї, не дозволяв собі збільшувати особисті витрати. Весь неухильно зростаючий прибуток вкладав у

подальший розвиток своєї справи. Трудився Михайло Якович «до сьомого поту», всі господарські справи по дому, турботи про сім'ю, про дітей (трьох синів і двох дочок) переклав на плечі дружини. До дітей ставився суворо, з ранніх років тримав їх на побігеньках при крамниці, до навчання їх особливо не примушував – достатньо, щоб вміли читати і писати. З 14 років Павло служив хлопчиком у крамниці батька, який готував його собі в наступники.

Павло Михайлович був незамінним помічником батька в справі, під його керівництвом енергійно займався організацією фабрик і розширенням торгівлі. Молодший його брат Василь зосередився на техніці торгових операцій.

Варто звернути увагу на те, що М.Я. Рябушинський і його дружина були старообрядцями, тієї ж віри дотримувалися і їхні діти. Віра батьків мала значний вплив на формування особистості у підростаючого покоління. Але наприкінці миколаївської епохи уряд провів низку заходів проти торговельної діяльності старообрядців, маючи намір таким чином насильно примусити їх до переходу в єдиновірство.

Незважаючи на всі заходи, серед старообрядців залишилися лише найнепохитніші, по духу рідні фанатичним розкольникам часів Хованщини. У їх числі була і сім'я Рябушинських. Павло Михайлович на все життя залишився стійким прихильником батьківських вірувань. У 1886 р. він був у числі 30 виборних московських купців-старообрядців (разом з К.Т. Солдатенковим, Т.С. Морозовим та іншими), які підписали прохання Олександрю III про дозвіл влаштовувати в старообрядницьких каплицях вівтарі.

Ситуація незабаром змінилася, торговельна справа Рябушинських у Москві процвітала, для цього було куплено нове приміщення в Чіжовському подвір'ї, а старі, тісні лавки продані. З часом справа розросталася, розширювалося і коло знайомств. Молодий Рябушинський завів приятелів з музичного і літературного світу, любив запрошувати в гості артистів Малого театру.

Завоювавши серед московських купців чималий авторитет, Павло Михайлович примкнув до так званої прогресивної частини купецтва. Його постійно висували на виборні посади – то в різного роду комісії, то в члени комерційного суду, то у виборні Московського біржового товариства тощо. П. Рябушинський був одним із самих діяльних учасників різних акцій московського купецтва 60 – 80 - х рр. минулого століття. «Хоча і не здобув освіти, але здатний засвоювати суть справ і взагалі вельми тямущий і стійкий», – так було охарактеризовано Павла Михайловича в мемуарах голови Московського Біржового комітету Н.А. Найдьонова.

Думова Н.Г. писала у своїй роботі «Московські меценати», що капітал в родині був значний. Деякий відсоток з нього Рябушинські відраховували на благодійні витрати. Містили лікарню, богадільню, ясла і школу при фабриці. У 1891 р. Павло Михайлович відкрив у приміщенні батьківського дому в Голутвінському провулку народну їдальню (він заповів кошти на безкоштовне харчування трьохсот людей щодня). У 1895 р. в будинку, крім їдальні, було влаштовано притулок імені П.М. Рябушинського «для вдів і сиріт московського купецького і міщанського станів християнського віросповідання» [2, 196].

Павло Михайлович Рябушинський любив своїх дітей і намагався дати їм освіту. З дев'яти років дочок віддавали в гімназію, а синів – до підготовчого класу Московської практичної Академії комерційних наук або до реального училища Воскресенського. До часу смерті батька четверо синів закінчили Академію практичних наук і пройшли стажування за кордоном та активно працювали в батьківській справі.

Микола Рябушинський ж, хоч і навчався, як і брати, в академії, але піти тим самим шляхом відмовився. Отримавши свою спадкову частку батьківського багатства, він з головою поринув у світ московської богеми.

Микола Павлович близько зійшовся з когортою молодих художників. З часом захоплення творчими принципами, новаторськими шуканнями друзів-художників визначило несподівано серйозну роль, яку в якості мецената йому довелося зіграти в розвитку російського мистецтва початку століття.

На відміну від Щукіна і братів Морозових, які захопилися французьким художнім авангардом, Микола Рябушинський пов'язав свою меценатську діяльність з вітчизняним образотворчим мистецтвом, з тим його напрямом, який орієнтувався на модні тоді ідеї символізму. Він прагнув стати організуючим центром цього нового напрямку, підняти його значення і авторитет у художньо-культурному житті Москви. Разом з молодими художниками-москвичами він приступив до створення нового журналу під назвою «Золоте руно». Видання журналу було дорогим, річна підписка коштувала 15 руб. (чималі на ті часи гроші). Однак витрати на випуск журналу не окупалися, і Рябушинському доводилося більшу частину відшкодовувати з власних коштів. До кінця 1906 р. доход від продажу «Золотого руна» склав 12 тис. руб., витрати перевищили 80 тис.

Дебют М. Рябушинського на видавничому поприщі був зустрінутий насторожено. «У нас народився новий журнал – «Золоте руно» – все сколом із «Світу мистецтва», – писав у листі дочці П.М. Третьякова А.П. Боткіній відомий в Москві художник і цінитель живопису Ілля Остроухов. – Думаю, що нічого путнього не вийде, і я дивуюся, що Бенуа, Сомов, Грабар та пішли туди. А втім, я можу й помилятися. Подивимося».

Олександр Бенуа розповідав у мемуарах, що у М. Рябушинського було багато милої простодушності, якоїсь дитячої наївності. При зустрічі з Миколою вони обговорювали програму «Золотого руна», і хоча багато що здалося Бенуа непотрібним і навіть безглуздим, загалом із нею погодився: «Все було настільки повно добрих намірів, що це змушувало ігнорувати слабкі сторони і, навпаки, повідомляло відому чарівність всій затії в цілому».

Літературний відділ журналу був змістовним і різнобічним. Особливо цікавий для читачів був художній відділ журналу. Головну увагу «Золоте руно» приділяло майстрам вітчизняного живопису. Після першого номера, присвяченого Борисову-Мусатову і Врубелю, журнал надав свої сторінки «миру искусников»: три номери за 1908 р. відкривалися великими альбомами репродукцій з робіт Сомова, Бакста і Бенуа. Читач вперше отримав можливість в такому широкому обсязі побачити живопис і графіку цих художників. Спеціальний номер був присвячений творчості майстра російського побутового

живопису А.Г. Венеціанова. Надалі більш почесне місце в «Золотому руно» займає творчість представників «нової хвилі» – Павла Кузнецова, Василя Міліоті та інших; журнал підкреслював суспільну значимість цього напрямку в російській художній культурі 1900-х рр. [2, 228].

Одночасно «Золоте руно» прагнуло знайомити свого читача з новітнім західним мистецтвом. Наприклад, один з номерів журналу був присвячений творам і творчим концепціям Матісса; повністю публікувалися його «Записки художника» та стаття Олександра Мерсера про його місце в ряду майстрів західного постімпресіонізму. Перу Мерсера належало кілька опублікованих в «Золотому руно» статей про сучасний французький живопис.

Журнал розповідав про найбільш примітні приватні колекції. Колекціонери охоче погоджувалися на такі публікації - це піднімало їх престиж в очах суспільства, тішило їх самолюбство. Так, один з номерів був присвячений головним чином давньоруським, перським та індійським експонатам, що зберігалися в зібранні Петра Щукіна. В іншому номері публікувалися театральні ескізи Головіна і Сапунова з колекції Івана Морозова, портрет Генрієтти Гіршман, що належать пензлю Серова і докладний огляд зібраних М.П. Боткіним творів майстрів італійського Відродження.

Микола Рябушинський намагався займатися не тільки виданням журналу, а й організацією та устроєм художніх виставок. Першим його досвідом на цьому поприщі було відкриття 18 березня 1907 р. виставки «Блакитна троянда» яка увійшла в історію російського мистецтва срібного століття. Вона була організована цілком на кошти Рябушинського, що брав активну участь в її організації і оформленні, і навіть експонувалися на ній кілька власних живописних панно. Про декоративне оформлення виставки (Рябушинський надавав йому дуже великого значення) багато говорили і писали.

Художник Сергій Арсентійович Виноградов, який вважав, що виставка своїм успіхом у великій мірі була зобов'язана організаційному та декоративному таланту Рябушинського, із захопленням згадував про те, як вона була оформлена. «Перша виставка “Блакитної троянди” була сенсацією в московському світі мистецтва, – писав він, – і влаштована вона була з такою винятковою вишуканістю краси, що подібного не бачили ніколи».

Величезний інтерес у московських любителів живопису (виставку відвідали шість тисяч людей) викликав представлений в «Салоні “Золотого руна”» французький мистецький авангард того часу. Перш за все це були роботи групи майстрів, які завоювали визнання в Парижі всього два-три роки тому і увійшли потім в історію мистецтва під назвою фовістів. Це були Дерен, Ван Донген, Шлюб, Марке, Вальта та ін. на чолі з відомим уже в Росії Матіссом. Вперше за межами Франції на виставці був представлений неоімпресіонізм як цілий напрямок в особі його лідерів – Кросса, Сіньяка, Ван Ріссел'-берга.

Журнал «Золоте руно» опублікував у зв'язку з виставкою ряд статей, присвячених французькому мистецтву. У трьох номерах поспіль друкувалася стаття паризького критика Шарля Моріса, який так сформулював завдання новітніх художніх течій: подолання «тиранії імпресіонізму» можна не

відзначити художньої проникливості улаштувачів «Салону “Золотого руна” – навіть на Заході перша виставка постімпресіоністського мистецтва була організована Роджером Фраєм в Лондоні, лише два роки опісля. Однак Рябушинський і його помічники допустили і явний прорахунок – невеликий за обсягом (менше однієї третини виставки) російський відділ програвав у порівняно з французьким.

Микола Рябушинський любив проводити ночі за гральним столом, і якимось залишившись без коштів, гарячково збирав гроші, щоб завершити видання «Золотого руна» за 1909 р. Останні номери передплатники отримали лише на початку 1910 р. Щоб якимось відшкодувати свої втрати, в 1911 він пустив з аукціону картини і скульптури старих європейських майстрів зі своєї колекції. У тому ж році він продав належну йому частину родинного маєтку Кучино братові Михайлу, який з радістю пішов на таку оборудку.

А життя тривало і Рябушинський, як і раніше, обертаяся в колах творчої інтелігенції, як і раніше був причетний до багатьох художніх виставок Москви і Петербурга в 1911, 1912 і 1913 рр., але вже не в ролі мецената, а в якості рядового учасника експозиції.

Жовтень 1917 р. дійсно застав його в Росії. За словами П.А. Буришкіна, Микола Павлович показав себе «хитріше за своїх братів, оскільки весь свій статок прожив ще на батьківщині і від революції не постраждав». Але не так. Капітал у 300 тисяч рублів, що зберігався у банку, пропав безповоротно. Але не пропав сам «Навіжений» Рябушинський! У той час, коли майже все його велике сімейство емігрувало, Микола виявився ... на радянській державній службі на посаді консультанта і оцінювача творів образотворчого мистецтва. Продовжував і займатися живописом: у 1919 р. картини, написані Рябушинським, експонувалися на VIII Державної виставці в Москві і на I Державній вільній виставці творів мистецтва у Петрограді [3, 189].

П.П. Рябушинський матеріально підтримував генерала Корнілова і разом з братом Володимиром відіграв активну роль у боротьбі проти Радянської влади в період громадянської війни. Отже список благодійних справ родини Рябушинських не такий вже й малий.

Досліджуючи меценатство та благодійну діяльність, звернемо увагу й на інші причини, що пояснюють появу потомствених благодійників. Можна з упевненістю сказати, що одні з самих значущих в ряді згаданих – причини релігійного характеру, які диктуватися давніми традиціями милосердя та благодійності на Русі, усвідомленням потреби допомагати іншим.

Всі брати Рябушинські опинилися після Жовтня за кордоном. Павло, Сергій, Володимир і Дмитро оселилися у Франції, Степан – в Італії, Михайло – в Англії. Сума, що була на їх зарубіжних рахунках (судячи з листа Сергія Павловича, що зберігся в архіві, – близько 500 тис. фунтів стерлінгів), дозволила відкрити в кожній з цих країн магазин або банк. Звичайно, масштаби підприємницької діяльності Рябушинських в еміграції неможливо навіть віддалено порівняти з тим, що у них було на батьківщині, але в перші роки на чужині справи йшли непогано. У той період брати могли навіть займатися благодійністю – на свої кошти вони відкрили будинок для престарілих

емігрантів у містечку Аріан, поблизу Ніцци [2, 263]. У 1922 р. емігрував і Микола Рябушинський.

В емігрантському середовищі, розповідає Баулт, про Миколу Рябушинського ходили дивні слухи: говорили, що він пов'язаний з радянськими чекістами. Може, в основі цих розмов лежали спогади про його службу в Радянській Росії, а може, той факт, що він вів переговори з представниками Радянської влади про звільнення з Соловецького табору однієї зі своїх дружин (Баулт дізнався про це від колишнього в'язня Соловків).

Цікавий у цьому зв'язку і документ, який вдалося знайти в архіві французької поліції. 28 квітня 1924 р. один з її інформаторів в секретному донесенні звертає увагу на «якогось Миколу Рябушинського, російського антиквара у Парижі». У донесенні повідомляється, що «він володіє численними коштовностями, отриманими в результаті розкрадань агентами Чека під приводом “націоналізації” приватних статків». І далі: «Потрібно відзначити, що, не вступаючи в Комуністичну партію, Микола Рябушинський був у Петрограді одним з головних навідників НК при експропріації приватного майна».

Оцінюючи достовірність цих документів, слід враховувати, що далеко не всі донесення агентів французької поліції можна приймати на віру: наприклад, «радянськими шпигунами» в них оголошуються Шаляпін і Єсенін, шахіст Альохін і банкір Путілов, художники Гончарова і Ларіонов та інші. Але чи можна не визнати заслуги Рябушинського (незважаючи на всі його негативні сторони) в тому, що організовані ним виставки з такою повнотою відбили перехідну пору в російському мистецтві, його тісний зв'язок з культурою Заходу та внесли свою лепту в подальший розвиток на батьківщині та в еміграції.

Англійський мистецтвознавець Джон Баулт, який вивчав «рух “Блакитної троянди”», опублікував у 1973 р. біографічну статтю про мецената під назвою «Микола Рябушинський. Плейбой східного світу». У статті повідомляються деякі відомості про Миколу Павловича із бесід з російськими емігрантами які знали його, та з представниками молодого покоління сім'ї Рябушинських. Правда, достовірність цих відомостей іноді викликає сумніви у автора, але іншими він не розраховує.

Цікаво визначив значення журналу Рябушинського і його виставкової діяльності автор наукової монографії, що була видана у США «“Золоте руно” і російський модернізм» Вільям Річардсон. Говорячи про зміну менталітету людства на рубежі XIX і XX століть, американський дослідник робить висновок, що «Золоте руно», послідовно і майже підсвідомо «висловило ці ментальні зміни і твердо посіло своє місце на стороні майбутнього».

Отже, ми можемо сказати, що родина Рябушинських внесла великий вклад в історію меценатства та благодійності. Меценатська діяльність М. Рябушинського зробила неоціненний внесок у формування світових мистецьких колекцій та у виставкову діяльність Росії кінця XIX – початку XX століття.

Література

1. *Линьков Александр*. Фауст и Маргарита / Александр Линьков // Меценаты и коллекционеры. Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – М.: Русская книга, 1994. – С. 39-49.
2. *Думова Н.Г.* Московские меценаты / Н.Г. Думова. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 334с.
3. *Бурьшкин П.А.* Москва купеческая / П.А. Бурьшкин – М.: Высшая школа, 1991. – 352 с.
4. *Тарасенко Я.П.* Традиции российского меценатства, коллекционирования и благотворительности / Я.П. Тарасенко // История России. – М. – 1994. – С.16-29.
5. *Аронов А.А.* Золотой век русского меценатства / А.А. Аронов. – М.: МГУК, 1995. – 114 с.
6. *Боханов А.Н.* Коллекционеры и меценаты в России / А.Н. Боханов. – М.: Наука, 1989. – 192 с.